

Inleiding

In het akkoord dat de ontslagnemende Regering Leterme II op 18 maart 2008 sloot, werd in de organisatie voorzien van Rondetafels van de Interculturaliteit: “Hiervoor zal zij een aantal deskundigen belasten met het formuleren van aanbevelingen met het oog op het welslagen van de maatschappij gebaseerd op het respect van de culturele eigenheden, diversiteit en non-discriminatie en een maatschappij die staat voor de invoering en het delen van gemeenschappelijke waarden”.

Een groep van aanvankelijk dertig door de Regering aangestelde leden (hierna: Verslagcomité) heeft gedurende meer dan twaalf maanden zijn schouder gezet onder deze opdracht. Achteraan in de bundel is de engelse vertaling van het eindverslag afgedrukt. Uiteindelijk hebben tweeëntwintig leden van het Verslagcomité het eindverslag mee ondertekend. Zij komen uit de belangrijkste levensbeschouwelijke strekkingen in ons land, zonder evenwel een representatieve groep te vormen. Op 8 november 2010 hebben zij het verslag van hun werkzaamheden uitgebracht; het eindverslag van de Rondetafels bevat 69 concrete aanbevelingen. De meeste aanbevelingen schragen de optie die erin bestaat een grote openheid voor culturele en religieuze diversiteit te tonen.

Twee basisregels

Kort samengevat, bouwt het eindverslag voort op twee basisregels. De *eerste basisregel* is vervat in het non-discriminatiebeginsel, wat evenzeer betekent als maximale participatiekansen voor elkeen die legaal in dit land verblijft. De *tweede basisregel* is dat integratie van nieuwkomers en minderheden in de samenleving dient te gebeuren met respect voor eenieders levensbeschouwelijke, etnische en/of culturele identiteit.

De vaststelling dat, ook vandaag nog, een hoog percentage van mannen en vrouwen met een etnisch-culturele minderheidsachtergrond hebben te lijden van schrijnende sociaal-economische achterstelling, botst met de eerste basisregel. Hardnekkige structurele achterstelling van welbepaalde groepen, verontrustend hoge werkloosheidscijfers, achterstand op niveau van de beheersing van een van de drie officiële landstalen, dramatische ondervertegenwoordiging op hogere beslissingsniveaus, enz., zijn ontoelaatbare situaties in een democratische rechtsstaat. Empirische studies tonen aan dat niet zelden achterstelling is te wijten aan een taal- en onderwijsachterstand. Dat velen uit de nieuwe minderheidsgroepen hier nochtans hun verantwoordelijkheid wensen op te nemen, blijkt onder meer uit het feit dat in alle Vlaamse steden al jaren de vraag naar Nederlandse taallessen het aanbod overstijgt. In het eindverslag van de Rondetafels van de Interculturaliteit worden daarom verschillende voorstellen gedaan om het onderwijsaanbod nog te verruimen en ook om ouders, die ook

hun plichten moeten opnemen, daarbij te betrekken. Helaas volstaat het taal- en onderwijsbeleid niet altijd om reële gelijkheid te bewerkstelligen. Uit een studie die in 2008 in opdracht van de Koning Boudewijn Stichting is uitgevoerd, blijkt dat Belgen van vreemde herkomst met een diploma van het hoger onderwijs op zak, twee maal meer kans hebben om in de werkloosheid te komen dan autochtone Belgen; de Turken en de Marokkanen zelfs zes maal meer. In het eindverslag wordt dan ook gepleit voor een consequent anti-discriminatiebeleid en, waar nodig, ook voor bijkomende maatregelen, zoals tijdelijke quota of “redelijke aanpassingen”. In het verleden zijn quota onontbeerlijk gebleken ter versterking van de positie van vrouwen in de samenleving, meer bepaald in de politiek. Een beroep op “redelijke aanpassingen” kan dan weer noodzakelijk zijn om de positie van personen met een fysieke handicap te versterken. “Redelijke aanpassingen” houden in dat er een verplichting weegt, niet alleen op de overheid, maar ook op werkgevers en private verleners van diensten, om mee te werken aan het verhogen van de participatiekansen van mensen met een fysieke beperking, wanneer dit door dergelijke aanpassingen kan worden bewerkstelligd. Daarbij kan het gaan om het toegankelijk maken van gebouwen, of het voorzien in een ergonomisch aangepaste werkomgeving. De benadering die aan de “redelijke aanpassingen” ten grondslag ligt legt met andere woorden de verantwoordelijkheid mee bij de meerderheidssamenleving: waar het kan en redelijk is, moet de lat worden verlaagd voor personen die ondanks hun fysieke handicap aan het maatschappelijke leven wensen te participeren. De benadering komt uit Noord-Amerika. In het eindverslag gaat de aandacht vooral naar maatregelen die de effectieve participatiekansen van bepaalde achtergestelde doelgroepen, die vandaag vooral door hun etnische en/of culturele achtergrond nog zijn benadeeld, kunnen verhogen.

Een tweede basisregel waarop het eindverslag voortbouwt is dat integratie van nieuwkomers en minderheden in de maatschappij dient te gebeuren met respect voor ieders identiteit. In dat verband pleit het eindverslag ervoor om de door de Grondwet gewaarborgde vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing als uitgangspunt te nemen. Reeds na de godsdienstoorlogen in de 16de eeuw heeft het Westen ervoor geopteerd om deze vrijheden ten grondslag te leggen aan het vreedzaam samenleven van verschillende levensbeschouwingen – gelovigen en anderen – binnen de structuur van eenzelfde Staat. Sinds de Verlichting zijn ook de scheiding van Kerk en Staat en de neutraliteit van de overheid tot de fundamenteën van ons rechtsbestel gaan behoren. Neutraliteit is in onze geschiedenis steeds op een functionele wijze ingevuld. Het neutraliteitsbeginsel verhindert niet dat iemand zijn geloofsovertuiging tot uitdrukking brengt – dat is een fundamentele vrijheid – zolang het niet de neutraliteit van de openbare dienstverlening en evenmin de rechten van anderen in het gedrang brengt. Een verdergaand verbod druist in tegen onze constitutionele traditie. Het neutraliteitsbeginsel ter vrijwaring van religieus en levensbeschouwelijk pluralisme houdt bovendien in dat de overheid zelf geen welbepaalde (geloofs) overtuiging aanhangt of verkiest, maar gaat ook niet verder. Vooral dat laatste is in een plurale samenlevingscontext relevant. Neutraliteit moet toelaten dat

elkeen – desgevallend ook ambtenaren – zijn of haar levensbeschouwelijke overtuiging publiek kan beleven, weliswaar onder de voorwaarde dat zulks niet ten koste gaat van andere basisbeginselen zoals non-discriminatie, scheiding van Kerk en Staat, neutraliteit in de acties en dienstverlening van de openbare besturen, de eerbiediging van de levensbeschouwing van anderen, enz.

Het eindverslag bouwt, zoals gezegd, voort op die twee basisregels: het vertrekt van de noodzaak van een consequent anti-discriminatiebeleid, dat als een hefboom moet fungeren voor minderheidsgroepen in de samenleving. Het kan niet worden aanvaard dat mensen nadeel ervaren van hun religieuze en/of etnische minderheidsachtergrond.

In het verslag illustreren enkele aanbevelingen hoe deze beginselen concreet kunnen worden gemaakt. De achterliggende redenering is dat basisrechten en -vrijheden, zowel burgerlijke en politieke, als sociale en economische rechten in beginsel voor iedereen gelden. Beperkingen, zoals die met name om redenen van de vrijwaring van de openbare veiligheid noodzakelijk kunnen zijn, moeten de uitzondering blijven. Zij moeten bovendien de klassieke driedovoudige toets doorstaan: een beperking die wordt opgelegd moet noodzakelijk zijn in een democratische samenleving, legitiem en proportioneel. Dat geldt niet alleen voor de verhoudingen tussen de overheid en de burgers, maar ook in private verhoudingen. We brengen hieronder drie aanbevelingen in herinnering die in het eindverslag zijn opgenomen en die destijds door sommige commentatoren zwaar op de korrel zijn genomen: het betreft het recht voor leerlingen die in publieke scholen les volgen om uitdrukking te geven aan hun levensbeschouwelijke overtuiging, het recht voor ambtenaren om het zelfde te doen, en tenslotte een voorstel van grondige reorganisatie van de kalender van de betaalde verlofdagen.

Controversiële aanbevelingen: drie illustraties

Een eerste aanbeveling heeft betrekking op de vraag of uiterlijke tekenen van (geloofs)overtuiging in het Gemeenschapsonderwijs kunnen worden toegelaten. Het Verslagcomité is vertrokken van de stelling dat uiterlijke tekenen van (geloofs)overtuiging best worden verboden zolang de leerling niet over de vereiste maturiteit beschikt om te beslissen op welke wijze hij of zij zijn/haar geloof wenst te beleven, maar dat men zeer omzichtig moet zijn met het aanhouden van dergelijke principieel verbod eens de leerling die maturiteit wel heeft. In het eindverslag wordt de grens bij het vierde jaar van het secundair onderwijs gelegd, wat beantwoordt aan de leeftijd waarop het kind op verschillende andere vlakken van zijn persoonlijke ontwikkeling juridisch inspraak krijgt, meer bepaald wanneer het gaat om zeer intieme aangelegenheden. Dat is onder meer het geval bij de regeling van het omgangsrecht wanneer de ouders van het kind uit elkaar gaan: het kind wordt door de rechter gehoord. Hetzelfde geldt met betrekking tot de vraag of een minderjarige seksuele omgang kan hebben, het recht eist niet dat een adolescent(e) meerderjarig is om zelf hiero-

ver te kunnen beslissen, zolang er uiteraard geen misbruik in het spel is. Er wordt inmiddels van verschillende zijden gepleit om kinderen vanaf 15 jaar ook medezeggenschap te geven in het kader van de levensbeëindiging, in het geval van zware en ongeneeslijke ziektes.

Waarom zouden de vrijheid en het vertrouwen dat – in niet onbelangrijke materies van het leven – rehtens aan adolescenten worden gegeven, als beginselen ook niet kunnen gelden voor de levensbeschouwelijke overtuiging van leerlingen van dezelfde leeftijd en meer bepaald voor de wijze waarop zij hieraan uitdrukking wensen te geven? Het gaat immers om een grondrecht. Weliswaar moet het daarbij om de beleving van een *vrijheid* gaan, dus zonder dwang en geheel vrijwillig, waarbij ook de vrijheden van anderen op generlei wijze in het gedrang worden gebracht. In uitzonderlijke omstandigheden moet een schooldirectie het recht behouden om beperkingen aan die vrijheid te stellen, het gaat immers niet om een absolute vrijheid. Voor jongere leerlingen laat bovendien, zoals gezegd, een verbod zich verantwoorden.

Een tweede voorstel dat eveneens voor veel ophef zorgde, is het toelaten van levensbeschouwelijke tekenen in de sector van de publieke dienstverlening, meer bepaald voor ambtenaren. In de praktijk geldt momenteel in de meeste stedelijke en gemeentelijke administraties hetzij een algemeen verbod, hetzij een voorwaardelijk verbod: enkel personen die in het kader van de publieke dienstverlening geen rechtstreeks contact hebben met de gebruiker(s) van de dienst, zijn gerechtigd om op het werk ook effectief levensbeschouwelijke tekenen te dragen. Het geloof van ambtenaren moet met andere woorden onzichtbaar blijven voor de burger, alvast in het kader van de dienstverlening. Wordt het neutraliteitsbeginsel hier correct toegepast? Een functionele invulling van het neutraliteitsbeginsel in hoofde van de Staat en zijn instellingen laat immers ruimte voor de persoonlijke geloofsovertuiging van de ambtenaar, dat geldt ook voor de wijze waarop hij of zij dat geloof beleeft en tot uitdrukking brengt. Wel is het zo dat de dienstverlening aan de burgers consequent neutraal moet zijn. De publieke dienstverlening maakt geen onderscheid tussen burgers naar gelang hun levensbeschouwing. Ambtenaren zijn er voor alle burgers.

In het eindverslag van de Rondetafels van de Interculturaliteit wordt dit principe in herinnering gebracht en vertaald in het voorstel om het dragen van levensbeschouwelijke tekenen door ambtenaren toe te laten, zolang het valt te rijmen met een functionele invulling van het neutraliteitsbeginsel. In de hypothese dat de ambtenaar ook een gezagsfunctie uitoefent, zoals dat het geval is bij magistraten, politieagenten of legerofficieren, lijkt het toelaten levensbeschouwelijke tekenen daarentegen niet opportuun.

De aanbeveling om levensbeschouwelijke tekenen in de sector van de publieke dienstverlening toe te laten is te lezen als een kritiek aan het adres van een personeelsbeleid dat de toelaatbaarheid van uiterlijke tekenen verbindt aan de voorwaarde dat die niet zichtbaar (het rechtstreekse contact met het publiek) zouden zijn voor de gebruiker van de openbare dienst. Dit werkt indirecte discriminatie in de hand: terwijl het criterium algemeen toepasbaar is,

treft het bepaalde groepen in de samenleving meer in het bijzonder – *in casu*, islamitische vrouwen die de hoofddoek wensen te dragen – en sluit deze uit van niet onbelangrijke segmenten van de arbeidsmarkt, met name alle functies in de openbare dienstverlening die een rechtstreeks contact met de burger, als gebruiker van diensten, impliceren. Op die manier duwt men bepaalde vormen van geloofsbeleving in de verdrukking. Dat lost niets op, integendeel, het houdt bovendien het gevaar in dat mensen zich niet erkend zullen voelen en op de eigen identiteit terugplooiën. Zoiets werkt op lange termijn verharding in de hand.

Een derde en laatste voorstel waarnaar we hier verwijzen en dat vooral bij katholieken en belijdende christenen meer in het algemeen in slechte aarde is gevallen, is de herschikking van de agenda van de betaalde verlofdagen. De vraag die aan de basis ligt van het voorstel dat in het eindverslag wordt uitgewerkt, luidt: wat rechtvaardigt vandaag nog dat de christelijk geïnspireerde agenda van betaalde verlofdagen geen ruimte laat voor een andere keuze van dagen? Werknemers die een ander geloof belijden kunnen daardoor geen inhaaldagen opnemen op andere dagen, tenzij ze bereid zijn om voor een onbetaalde verlofdag te kiezen. Niet alleen wordt het neutraliteitsbeginsel hier met de voeten getreden, maar er is hier ook sprake van ongelijke behandeling.

Een van de 69 aanbevelingen in het eindverslag zoekt hieraan tegemoet te komen. De aanbeveling is om de huidige regelgeving – die met tien door de wetgever vastgelegde verlofdagen rekt – te vervangen door een meer flexibel systeem waarin vijf van de bestaande verlofdagen worden behouden, maar waarbij twee dagen worden vervangen door “vlottende” dagen en de drie resterende dagen in overleg tussen de sociale partners, als “gemeenschappelijke dagen”, opnieuw worden ingevuld. De vijf volgende verlofdagen blijven in het voorstel behouden: 1 januari, 1 mei, 21 juli, 11 november en Kerstmis. Pasen en Pinksteren blijven ook behouden, vermits deze feesten op zondag vallen. Daarnaast komen er twee vlottende dagen. Vlottende dagen zijn in beginsel door de werknemer vrij gekozen dagen, die weliswaar worden betaald door de werkgever en in samenspraak (vooraf dus) met hem worden vastgelegd. Tegenover het recht van de werknemer om (betaald) verlof te nemen op zelf gekozen dagen, staat het recht van de werkgever om zijn bedrijf rendabel te houden en/of in het geval van tewerkstelling in de openbare sector, de noodzaak om de continuïteit van de dienstverlening te blijven verzekeren. Het vastleggen van vlottende dagen moet dus in onderling overleg tussen werkgever en werknemer gebeuren. Slechts onder die voorwaarde kunnen vlottende dagen door de werknemer worden opgenomen, de keuze van die dagen kan bijvoorbeeld zijn ingegeven door levensbeschouwelijke motieven, maar dat hoeft niet noodzakelijk zo te zijn. Vlottende dagen zijn een voorbeeld van “redelijke aanpassing” die het mogelijk maken dat ook leden van minderheidsreligies recht krijgen op inhaaldagen. De aanbeveling voert ook een derde aanpassing in: de sociale partners zullen zelf de drie resterende verlofdagen bepalen. Het aantal van tien betaalde dagen blijft in de aanbeveling behouden. De keuze van de betaalde vrije dagen zijn immers een bevoegdheid van de sociale partners. Zij kunnen uiteraard beslissen dat de huidige agenda van de betaalde verlofdagen onaan-

geroerd blijft. Weliswaar stuurt de aanbeveling van het Verslagcomité erop aan om grondig hierover na te denken, vooraleer eventueel voor een *status quo* te opteren. Dat alles bij het oude blijft, zou inderdaad het eenvoudigste zijn. Maar daarmee is een kans gemist om betaalde verlofdagen een nieuwe invulling te geven. Betaalde verlofdagen laten toe dat mensen samenleving vormen, doordat ze op zo'n dag iets gemeenschappelijks herdenken of vieren, en het geeft hen bovendien de gelegenheid om activiteiten buiten de werkcontext te plannen. De aanbeveling van het Verslagcomité kan dan al als verregaand klinken, in de grond is het een uitnodiging aan de sociale partners om zich te beraden over de keuze van de dagen waarop mensen vandaag, in een maatschappelijke context die wordt gekenmerkt door toenemende diversiteit, op symbolische wijze (terug) samenleving kunnen vormen. Een rustdag is daartoe een kans. De aanbeveling behoudt zoals gezegd het aantal bestaande verlofdagen, opzet van het voorstel van het Verslagcomité is evenwel om deze zo te herschikken dat de regelgeving meer in lijn komt te liggen met wat als het project van een interculturele samenleving is te zien.

En zo doet het verslag nog meer voorstellen, die niemand viseren, maar integendeel een uitnodiging zijn om bewuster om te gaan met de nieuwe noden van een steeds pluraler wordende maatschappij. Zijn de tweeëntwintig ondertekenaars van het eindverslag dromers geweest, zoals sommigen hun werk hebben afgedaan? Zij tekenden in elk geval een document dat de vertaling is van de overtuiging dat er dringend werk moet worden gemaakt van eerlijke(r) participatiekansen voor iedereen, ook voor de nieuwe minderheidsculturen, in onze samenleving. De demografische ontwikkelingen zijn vandaag van die aard dat het vooral de nieuwkomers en nieuwe minderheden zijn die voor een gestage bevolkingsaanwas zorgen, er tikt dus een tijdbom onder deze samenleving indien we het roer niet spoedig omgooien en van effectieve integratie en participatie van elkeen die legaal op het grondgebied verblijft, een topprioriteit maken. Dat moet uiteraard gebeuren in lijn met de beginselen van de democratische rechtsstaat. Die beginselen laten evenwel niet alleen diversiteit toe, ze maken van het eerbiedigen van eenieders recht op een eigen levensbeschouwelijke overtuiging ook een verplichting.

De genese van deze verzamelband

Het eindverslag van de Rondetafels van de Interculturaliteit is destijds met veel commotie onthaald ; het lokte inderdaad hevige reacties uit.

Nu is het ongetwijfeld zo dat de timing voor een keuze voor maximale openheid voor culturele en religieuze diversiteit in 2010 bijzonder moeilijk lag. Een niet te veronachtzamen reden daarvoor kan worden gezocht in de beeldvorming die bij velen leeft in verband met de toekomst van onze samenleving en de rol die daarin door recente migraties wordt gespeeld: tegen de achtergrond van het fiasco van het migratiebeleid, zijn de slaagkansen van een intercultureel project zwaar gehypothekeerd. De publieke opinie werd de afge-

lopen jaren opgeschrikt door opeenvolgende crisissen in het opvangbeleid; in de maanden die aan het publiek maken van het eindverslag van de Rondetafels waren voorafgegaan, veroordeelden enkele rechters de Staat tot het betalen van zware dwangsommen in individuele dossiers, met de bedoeling om de overheid te verplichten haar verantwoordelijkheid te nemen ten aanzien van dakloze kandidaat vluchtelingen. Verder spelen op de achtergrond ook de hoge aantallen regularisaties die op basis van de discretionaire bevoegdheid van de Minister de afgelopen jaren zijn toegekend en die voor ongerustheid zorgen: het regularisatiebeleid is ondoorzichtig en houdt daardoor het risico in dat het als een beleid van straffeloosheid wordt gepercipieerd. Tenslotte ervaren velen dat er een veel consequenter verwijderingsbeleid zou moeten worden doorgevoerd. Die situatie is in hun ogen onhoudbaar en beangstigend. Die angst tast op haar beurt de bereidheid aan bij de meerderheid om met nieuwkomers op duurzame wijze samenleving te vormen. Die reactie is in een bepaalde zin ook perfect te begrijpen: moeilijk, zo niet onmogelijk te becijferen groepen van mensen uit heel de wereld blijven vandaag hier hun toevlucht zoeken, niet alleen in ons land maar ook in andere Europese lidstaten, in weerwil van een verstrengde regelgeving. Zij doen beroep op onze solidariteit zonder dat daar een afgewogen samenlevingsproject tegenover staat. Velen linken interculturaliteit daarom aan ongebreidelde migratie. Een falend migratiebeleid mag echter geen alibi zijn om het debat over integratie uit de weg te gaan.

Het opzet dat bij het initiatief van deze bundel heeft gespeeld, is de volgende: het lot van een document zoals het eindverslag van de Rondetafels van de Interculturaliteit is omzeggens geheel verbonden met de bereidheid, van de kant van de beleidmakers, om de thematiek verder op de kaart te zetten. Mede gelet op het feit dat veruit de meeste van de 69 in het eindverslag opgenomen aanbevelingen betrekking hebben op thema's die inmiddels Gemeenschapsmateries zijn, is de vraag niet alleen of de federale overheid – die de opdrachtgever van de Rondetafels is geweest – maar inmiddels ook de Gemeenschappen hun schouders onder het verslag zullen zetten, immers niets verplicht hen zich gebonden de voelen door het resultaat van een initiatief dat van de federale overheid is uitgegaan.

Om het debat verder te voeden, en vooral om de inzet van de Rondetafels in de afwachting van een politieke follow-up niet verloren te laten gaan, hebben we het idee opgevat om een dertigtal deskundigen aan te schrijven, met de vraag om hun eerlijke mening te geven over de inhoud van het eindverslag. In deze verzamelband zijn hun reacties gebundeld, de auteurs zijn elk, direct of indirect, nauw betrokken bij de thematiek van de interculturaliteit. Sommigen onder hen claimen het lidmaatschap van een levensbeschouwelijke of religieuze stroming, maar dat is geenszins een prelabelle geweest om hen bij het initiatief van deze bundel te betrekken. Hun reacties worden hier, zonder bijwerkingen of inkortingen van onze kant, afgedrukt. Het resultaat is een bundeling van uiteenlopende reflecties, die nu eens focussen op een specifieke problematiek, dan eens in meer algemene bewoordingen zijn geformuleerd.

Is aanpassing wenselijk en, zo ja, wat is de norm? Drie gezichtspunten

Samenvattend kan worden gesteld dat doorheen de reacties drie gezichtspunten spelen: voor een eerste groep auteurs moet de integratie van nieuwe minderheden bij prioriteit verlopen volgens de basisregels van onze samenleving, respect voor diversiteit is aan die prijs. Veel verder gaat de mening die de vraag hoe rechtvaardig met de nieuwe etnische en culturele diversiteit moet worden omgegaan in de eerste plaats beantwoordt vanuit de stelling dat er zoiets is als een recht op culturele identiteit en dat het zoeken naar een (nieuw) evenwicht tussen de rechtswaarden van de meerderheidsamenleving en de verzuchtingen van recentere minderheden, een collectieve verantwoordelijkheid is die dat recht als maatstaf van die zoektocht moet nemen; er zijn met andere woorden geen verworvenheden voor de meerderheid. Ergens daar tussenin – en overigens min of meer aansluitend bij het eerste standpunt – is de visie die weliswaar bereidheid toont om te vernieuwen, maar niet zou toelaten dat zulks gebeurt ten koste van wat historisch is gegroeid en daarom een eigen rechtvaardigingsgrond oplevert: compromissen waarvoor destijds hard is onderhandeld, zijn niet zomaar van de kaart te vege. Voorbeelden van dergelijke historische compromissen zijn in ons land de vrijheid van onderwijs, de erkenning van de erediensten of nog, meer recent, de regelgeving op de openbare begraafplaatsen. Alle drie standpunten worden hier verdedigd, zonder dat daarbij prioriteit wordt gegeven aan het ene of het andere standpunt.

De inhoudstafel kort geschetst

Een opvallend hoog aantal auteurs heeft ervoor gekozen om niet zelf partij te kiezen ten aanzien van het vraagstuk van de ‘interculturaliteit’, maar stelt zich in de eerste plaats op als grote voorstander van de *werkwijze* waarvoor de ondertekenaars van het eindverslag van de Rondetafels van de Interculturaliteit hebben geopteerd (deze bijdragen zijn gegroepeerd in het Tweede deel). Vijf thematische commissies hebben gedurende meerdere maanden getracht om zoveel mogelijk getuigenissen te verzamelen van mensen en ervaringsdeskundigen die hen konden vertellen waar volgens hen de belangrijkste problemen zich stellen, en waar de prioriteiten voor het beleid moeten zijn. Er is met andere woorden op een empirische basis gewerkt. Er zijn op die wijze gegevens verzameld voor de sectoren van (1) het onderwijs; (2) arbeid en tewerkstelling; (3) bestuur; (4) huisvesting en gezondheidszorg (goederen en diensten); en (5) cultuur en media, hierin begrepen het verenigingsleven. Van de verzamelde gegevens is vervolgens een synthese gemaakt en pas dan is het echte denkwerk binnen het Verslagcomité kunnen gebeuren. Er is, uitgaande van de empirische gegevens, een lijst van prioriteiten samengesteld, waarop vervolgens is voortgebouwd om 69 concrete voorstellen aan het beleid te kunnen formuleren.

De auteurs in deze bundel die zich voorstander tonen van deze ietwat op *ad hoc* basis gefundeerde werkwijze, hebben ongetwijfeld gelijk: het resultaat van het geleverde denkwerk en de daaruit voortvloeiende 69 voorstellen zijn niet als een dictaat te lezen, maar veeleer als een voorbeeld van proactief denken met betrekking tot vraagstukken van duurzaam samenleven in plurale context. De eerlijkheid gebiedt dat een andere samenstelling van het Verslagcomité wellicht tot een andere lijst van aanbevelingen had geleid.

Een afzonderlijk hoofdstuk in de bundel is voorbehouden aan auteurs uit het *buitenland* (Eerste deel). Wat meteen opvalt bij het lezen van hun reacties op het eindverslag van de Rondetafels van de Interculturaliteit is de mindere vertrouwdheid met de Belgische context. De nadruk ligt daardoor meteen veel meer op de intrinsieke meerwaarde die zij zien in het procedé dat erin bestaat om mensen van uiteenlopende gezindheden bij elkaar te brengen met het relatief open mandaat om ideeën aan te leveren die het vreedzaam samenleven van verschillende groepen en culturen in België kunnen bevorderen. Alle buitenlandse auteurs staan te kijken van het resultaat en zouden zich een gelijkaardig experiment in eigen land toewensen. Maar het tegendeel is ook waar, misschien moeten wij ons meer durven openstellen voor buitenlandse ervaringen en experimenten. Op 14 augustus 2012 maakte de Senaat van de Stad Hamburg bekend dat de overheid erin was geslaagd, na zes jaren van onderhandeling, over een aantal zeer praktische aangelegenheden een akkoord te sluiten met de Islamitische gemeenschappen van de stad, evenals met de Alevitische gemeenschap. Zo worden onder meer drie betaalde verlofdagen voor Islamieten voorzien, komt er een versoepeling van de regeling op het begraven van overledenen, wordt het belang van godsdienstonderwijs, en meer bepaald de Islam, onderstreept en wordt benadrukt dat het beginsel dat de vrijheid van godsdienst ook voor ambtenaren moet gelden. De tekst van het akkoord is voorlopig slechts in het Duits beschikbaar (“Verträgen Hamburgs mit den muslimischen Verbänden und der Alevitischen Gemeindeag”). Het moet bovendien nog worden goedgekeurd voor het Parlement, maar inmiddels hebben alvast verschillende andere Duitse steden hun interesse laten blijken en zouden bereid zijn om over het principe van een dergelijk akkoord met de lokale religieuze minderheden te onderhandelen. Het is alvast een geruststellende vaststelling dat het werk dat door de Rondetafels van de Interculturaliteit is geleverd, en dat door sommigen hier als te progressief is afgedaan, inmiddels navolging vindt in buurlanden, waarbij zeer gelijklopende maatregelen worden voorgedragen ter bescherming van de religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit.

Verder zijn in de bundel nog twee andere types van bijdragen opgenomen: een aantal auteurs heeft ervoor geopteerd om de aandacht *thematisch* toe te spitsen op een welbepaalde problematiek (in het Derde deel), hetzij omdat zij zich kritisch wensen uit te laten over het werk dat door het Verslagcomité is geleverd, hetzij integendeel, omdat ze er volledig achter staan. Zij spreken doorgaans vanuit de eigen deskundigheid, wat verklaart dat de argumenten soms ook zeer scherp zijn. Tenslotte zijn achteraan in de bundel een reeks *getui-*

genissen opgenomen (Vierde deel), het zijn stukken van auteurs die al jaren op de barricades staan voor een rechtvaardiger samenleving, waarin ruimte is voor diversiteit en waar perspectieven worden gecreëerd voor nieuwkomers en minderheden. De getuigenissen sluiten minder op de recentste actualiteit aan, de auteurs herinneren in hun bijdragen aan de strijd die ze destijds zelf hebben geleverd. Daarmee geven ze des te duidelijker aan dat de opdracht waarmee het Verslagcomité van de Rondetafels aan het werk is gezet niet los is te zien van het pionierswerk van auteurs die in ons land de structurele achterstelling van welbepaalde groepen al vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw aanklagen en steeds, consequent, als een reëel gevaar hebben gezien voor de sociale cohesie, en daarmee ook voor de toekomst van onze samenleving.

Helemaal vooraan in de bundel geven we het woord aan Edouard Delruelle (Inleiding). Hij was destijds rapporteur voor een denkgroep die zeer vergelijkbaar werk heeft geleverd als wat inmiddels het Verslagcomité van de Rondetafels heeft gedaan. Het betrof eveneens een opdracht van de federale Regering. De naam van die werkgroep luidde ‘Commissie voor de Interculturele Dialoog’, de groep legde in 2005 een rapport neer onder de gelijkkluidende naam ‘Rapport van de Commissie van de Interculturele Dialoog’ voor. In een bepaalde zin zijn de Rondetafels als het vervolg op de werkzaamheden van de Commissie van de Interculturele Dialoog te zien. Er is anders gewerkt, de twee rapporten lezen daarom ook als twee zeer verschillende documenten, maar inhoudelijk zijn het complementaire werkstukken. We geven in deze bundel de verslaggever van de ‘Commissie voor de Interculturele Dialoog’ als eerste auteur het woord, opdat hij de link zou kunnen leggen met wat aan de Rondetafels was voorafgegaan.

Verder is het uiteraard aan de lezer om te oordelen welke bijdragen in deze bundel zijn of haar eerste interesse wegdragen, elk stuk in zijn eigen stijl is geschreven met de bedoeling om de lezer te voorzien van argumenten in het debat over het wel en het wee van een interculturele maatschappijvisie. In essentie draait de discussie over de participatiekansen voor nieuwkomers en nieuwe minderheden, en hoe die te waarborgen. Of het project dat erin bestaat hieraan te werken het etiket ‘interculturaliteit’ of een andere naam meekrijgt, is al bij al van zeer bijkomstig belang.

Wie de tijd neemt om het eindverslag van de Rondetafels van de Interculturaliteit rustig te lezen, zal merken dat het document niet getekend is door wat critici destijds hebben afgedaan als “westers waardenrelativisme” (Mia Doornaert, *De Standaard*, 22 november 2010), maar dat het integendeel vanuit die waarden – non-discriminatie, scheiding van Kerk en Staat, neutraliteit van de overheid en vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing – een invulling geeft aan een pluriforme samenleving die poogt eenieder te integreren, met respect voor de eigen identiteit. Over dat laatste zijn de meeste auteurs in deze bundel het eens, ook al verschillen ze onderling soms grondig van mening over de wijze waarop die invulling best vorm krijgt.

Marie-Claire FOBLETS
Max Planck Society; Katholieke Universiteit Leuven

Introduction

The agreement reached by the Leterme II Government on 18 March 2008 provided for the organization of a series of Round Tables on Interculturalism: “A number of experts will be entrusted with formulating recommendations with a view to increasing the chances of a successful society based on respect for cultural characteristics, diversity and non-discrimination and a society that stands for the introduction and sharing of common values.”

Thirty experts appointed initially by the government (hereafter ‘the Steering Committee’) spent more than twelve months shouldering this task. At the end of this volume we reprint the entire text of the Final Report, translated into English. Ultimately, twenty-two members of the Steering Committee signed the Final Report. They came from different philosophical backgrounds in Belgium, albeit without being a representative group. On 8 November 2010 the report on their activities was published; the Final Report of the Round Tables comprises 69 concrete recommendations. The majority of these support the option of showing greater openness to cultural and religious diversity.

Two basic rules

Briefly summarized, the Final Report builds on two basic rules. The *first basic rule* consists of the non-discrimination principle, which means maximum opportunities for participation for everyone who is legally resident in the country. The *second basic rule* is that integration of newcomers and minorities into society should go hand in hand with due respect for a person’s religious, ethnic and/or cultural identity.

The observation that, even today, a high percentage of men and women from an ethno-cultural minority background in Belgium suffer from distressing socio-economic marginalization contravenes the first principle. A persistent structural marginalization of certain groups, high unemployment figures, delay in gaining fluency in one of the three official national languages, striking underrepresentation among higher-level decision makers, etc., are *unacceptable* situations in a democratic State under the rule of law. Empirical studies show that such disadvantage is not infrequently due to a lower level of language mastery and education. That many people from among the new minority groups nevertheless wish to assume their responsibilities is evident from the fact that, among other things, in all Flemish cities the demand for Dutch language classes outstrips supply. In the final report of the Round Tables on Interculturalism, several different suggestions were thus made with a view to further extending educational programmes and involving parents, too, who after all must also assume their responsibilities.

Unfortunately, a language and educational policy are not always enough to achieve substantive equality. A study commissioned by the King Baudouin Foundation in 2008 indicated that Belgians of foreign origin with a higher education degree have twice the likelihood of being unemployed than indigenous Belgians; Turks and Moroccans are as much as six times as likely to be unemployed. The final report therefore pleads for a consistent anti-discrimination policy and, where necessary, for additional measures as well, such as temporary quotas or ‘reasonable accommodations’. In the past, quotas were regarded as indispensable for strengthening the position of women in society, and especially in politics. A call for ‘reasonable accommodation’ may be necessary in order to strengthen the position of people with a physical handicap. ‘Reasonable accommodation’ means that there is an obligation, not only on the part of the government but also of employers and private service providers, to contribute to increasing opportunities for participation by people with a physical limitation where that can be achieved by such accommodations. The latter might involve making a building accessible or providing for an ergonomically appropriate work environment. An approach that makes ‘reasonable accommodation’ its cornerstone in effect places the responsibility on the majority society: where possible and reasonable, the bar must be lowered for persons who, in spite of their physical handicap, wish to participate in social life. This approach comes from North America. In the final report, attention is paid above all to measures that can increase the effective chances of participation of disadvantaged target groups, whose disadvantages are nowadays due mainly to their ethnic and/or cultural background.

The *second basic rule* on which the final report builds is that integration of newcomers and minorities into society must be done with due respect for each person’s identity. In this regard, the final report calls for the freedom of religion and belief guaranteed in the Constitution to serve as the starting point. As far back as the sixteenth-century Wars of Religion, the West opted to make these freedoms the foundation of the peaceful coexistence of various worldviews – religious and other – within the structure of a single State. Since the Enlightenment, the separation of Church and State and the neutrality of the public authorities are a fundamental part of the legal system in most European countries. Neutrality, however, has always been understood in a functional sense: the principle of neutrality does not mean that someone cannot express his or her religious convictions – that is a fundamental freedom – as long as doing so does not threaten the neutrality of the public services, much the less the rights of others. A more far-reaching ban runs counter to our constitutional tradition. The principle of neutrality, intended to safeguard religious and philosophical pluralism, implies that the government itself cannot proclaim or opt for any particular (religious) conviction, but it does not go any further than that. It is mainly the latter principle that is relevant to a pluralistic social context. Neutrality must allow everyone – including civil servants, where relevant – to manifest his or her religious or philosophical

convictions in public, albeit on condition that this not be at the expense of other fundamental principles such as non-discrimination, separation of Church and State, neutrality in the actions and service provision of the public authorities, respect for the beliefs and convictions of others, etc.

The final report builds, as mentioned, on these two basic rules: it takes as its starting point the need for a consistent anti-discrimination policy, which is intended to serve as a lever to strengthen the legal position of religious and/or ethnic minority groups in society. It is unacceptable for people to suffer a disadvantage on account of their religious and/or ethnic minority background.

In the report, a few recommendations illustrate the way in which these principles might be applied in practice. The underlying reasoning is that fundamental rights and freedoms, including both civic and political as well as social and economic rights, apply in principle to everyone. Although restrictions, such as those required to protect public safety, may be necessary, they must remain an exception. They must, moreover, pass the classic threefold test: a restriction must be necessary in a democratic society and must be legitimate and proportional. That applies not only to relations between the authorities and citizens, but also to private relationships. In this regard it is worth looking at three recommendations in particular that are included in the final report and that were harshly criticized by some commentators at the time: the right of students attending public schools to express their religious convictions, the right of civil servants to do the same, and finally a recommendation for a thorough reorganization of the calendar of paid holidays.

Controversial recommendations: three illustrations

The first recommendation relates to the question whether external symbols of (religious) belief may be permitted in the education offered by the (Flemish and French) Communities of Belgium. The Steering Committee took as its starting point that it would be best to prohibit external symbols of (religious) belief until such time as a student has the requisite maturity to decide how he or she wishes to express his or her faith, but that one must be extremely circumspect about maintaining such a principled ban once a person has attained the necessary maturity. In the final report, the line was drawn at the fourth year of secondary school, an age at which a child is given a say under the law in many different areas of personal development, and in particular as regards very intimate matters. This is also the case, for instance, with the regulation of custody in cases where a child's parents divorce: the child's views are heard by the judge. The same is true with regard to the question whether a minor may engage in sexual intercourse – the law does not require that an adolescent have reached the age of majority in order to be permitted to make that decision personally, as long, of course, as no abuse is involved. In the meantime, several political parties have recently introduced bills that would allow children from

age 15 up to have a say about ending their lives (euthanasia), in the case of serious and incurable diseases.

Why should the freedom and trust shown in giving adolescents rights – in not unimportant areas of life – not also serve as principles applicable to the religious or philosophical beliefs of students of that age, and in particular to the way in which they wish to express those beliefs? This is after all a fundamental right. It is true that this must involve the expression of a *freedom*, in other words it must be entirely voluntary and without compulsion, and practised in such a manner that it in no way threatens the freedoms of others. In exceptional circumstances, a school principal must retain the right to place restrictions on that freedom, as the freedom is not an absolute one. For younger students, a prohibition is, as mentioned, justifiable.

The second recommendation that caused great stir was the acceptance of religious and philosophical symbols in the public service, and in particular on the part of civil servants. In practice, most city and town administrations currently apply either a general or a conditional prohibition: only persons who in the context of public service provision have no direct contact with the public are allowed in fact to wear religious or philosophical symbols at work. The faith of civil servants must, in other words, remain invisible to citizens, at least in the context of service provision. Is this a correct application of the principle of neutrality? A functional interpretation of that principle by the State and its institutions does leave room for the civil servant's personal religious beliefs, and that applies as well to the way in which he or she lives out and expresses that faith. And yet it is the case that the provision of service to citizens must remain systematically neutral. The public services must make no distinction between citizens on the basis of belief. Civil servants are there for all citizens.

In the final report of the Round Tables on Interculturalism, this principle is called to mind and translated into the recommendation to allow civil servants to wear religious and philosophical symbols provided that this can be reconciled with the functional interpretation of the neutrality principle. In the event that the civil servant also holds a position of authority, as is the case with magistrates, police officers or army officers, allowing religious symbols to be worn would not seem appropriate.

The recommendation to allow religious and philosophical symbols to be worn in the public service sector can be regarded as a critique of a staff policy that links the admissibility of wearing external symbols to the condition that they not be visible (in direct contact with the public) for the user of the public service. This amounts to indirect discrimination: while the criterion applies to everyone, it affects certain groups of society more particularly – in this case, Islamic women who wish to wear a headscarf – and implicitly excludes them from not insignificant segments of the labour market, namely, any civil service post in direct contact with the citizens using their services. In this way, certain forms of religious expression are repressed. This is no solution; on the contrary,

it runs the further risk that people will not feel accepted and will fall back upon their own identity. This can lead over the long run to a hardening of identities.

The third and last recommendation referred to above, and one that aroused opposition mainly from Catholics and from Christians in general, is the suggested rearrangement of the calendar of paid holidays. The question at the basis of the recommendation formulated in the final report was: how can one justify the fact that the Christian-inspired calendar of paid holidays in use today leaves no room for the choice of alternative days? Employees who adhere to a different religion cannot take up days in lieu of Christian holidays on other days unless they are prepared to take unpaid holidays. Not only does this policy run counter to the principle of neutrality, but one may also consider it a case of unfair treatment (discrimination).

One of the 69 recommendations in the final report seeks to find a way to meet those objections. The recommendation is to replace the current arrangements – which provide for ten holidays prescribed by law – by a more flexible system in which five of the existing holidays would be retained, but two of the days would be replaced by ‘floating’ days, while the remaining three days, to be defined in consultation with the social partners as ‘common holidays’, would be re-examined. The recommendation is that five following days be retained: 1 January, 1 May, 21 July, 11 November and Christmas. Easter and Pentecost would also remain unchanged, since they fall on Sundays. To these would be added two floating days. Floating days are, in principle, freely chosen by the employee, but are paid by the employer and thus are determined in consultation (beforehand) with the employer. The corollary of the right of the employee to (paid) holidays on days of his or her choice is the right of the employer to keep his or her business profitable and/or, in the case of public sector workplaces, the need to ensure continuity in the provision of service. The choice of floating days must therefore be made in consultation between the employer and the employee. Only under those conditions may floating days be taken by the employee; the choice of the days may for instance be dictated by religious reasons, but that need not be the case. Floating days are an example of ‘reasonable accommodation’ that makes it possible for members of minority religions to have the right to days in lieu as well.

The recommendation also introduces a third adjustment: the social partners would themselves determine the three remaining holidays (the number of ten paid days is maintained in the recommendation). In Belgian labour law, the choice of paid holidays is a competence of the social partners. They can, of course, decide that the existing calendar of paid holidays should remain unaffected. It is true that the recommendation in essence aims at a thorough rethinking of the matter before opting for the status quo. That everything should remain as before would of course be the simplest option. But that would be to pass up the opportunity to take a new approach to paid holidays. Paid holidays are a recognition that people live in society, which uses holidays to commemorate or celebrate something together, and they also provide an opportunity

to plan activities outside the workplace. This recommendation by the Steering Committee may thus seem quite far-reaching, but it is fundamentally an invitation to the social partners to consult about the choice of days when people today, in a diverse social context, can (once again) build society at a symbolic level. A day of rest is a chance to do so. The recommendation maintains, as mentioned, the existing number of holidays, but the objective of the recommendation in the eyes of the Standing Committee is to rearrange these in such a way that the law is more in line with the life of an intercultural society.

The report thus makes additional recommendations that do not target anyone in particular, but are instead an invitation to deal more consciously with the new needs of an ever more pluralistic society. Were the twenty-two signatories or the final report dreamers, as some have claimed, dismissing their work? The committee members signed a document that, in any event, expresses the conviction that it is urgent to create (more) honest opportunities for participation by everyone, including those of new minority cultures, in our society. The demographic developments today are such that it is chiefly the newcomers and new minorities who account for population growth; there is therefore a ticking time bomb in this society if we do not quickly change course and make it our top priority to ensure the effective integration and participation of everyone who legally resides in this country. This must of course be done in line with the principles of a democratic State under the rule of law. These principles in fact not only allow for diversity, but they treat respect for the rights of others to their own religious or philosophical beliefs as an obligation.

The genesis of this volume

The final report of the Round Tables on Interculturalism was received with much commotion when it was published, and indeed elicited vehement reactions.

It is certainly the case that the timing of this call for maximum openness to cultural and religious diversity was especially difficult, given the situation at the time of its publication in 2010. A not insignificant reason for this can be found in the image that dominated many people's minds about the future of our society and the role that recent waves of migration would play in it: against the backdrop of the fiasco in our migration policy, the chances of an intercultural project succeeding were slim. Public opinion had in previous years been frightened by successive crises in immigration policy; in the months prior to the publication of the final report of the Round Tables, the Belgian State was ordered by a number of judges to pay heavy penalties in individual asylum cases, with the aim of obliging the government to assume its responsibilities in relation to homeless refugee candidates. Other factors affecting the background were the high number of regularisations that had in recent years been issued through the discretionary powers of the Minister, which gave rise to anxiety: the regularisation policy lacked transparency and thus ran the risk of being

perceived as a policy of impunity. Finally, many people considered that there ought to be a more consistent deportation policy. This anxiety in turn had a negative impact on the willingness by the majorities to build society with newcomers in a sustainable manner. That reaction was in a sense perfectly understandable: groups of people from around the world, the numbers of which were difficult if not impossible to measure, continue to seek refuge not only in our country but in other European Member States, despite stricter regulations, and call upon our solidarity without at the same time there being in place any well-considered social planning. Many people therefore associate interculturalism with unbridled migration. A defective migration policy cannot, however, be an excuse for avoiding the debate about integration.

The intention at the root of the initiative for this volume is the following: the fate of a document such as the final report of the Round Tables on Interculturalism is linked entirely to the willingness on the part of policymakers to keep the topic on the agenda. Partly in light of the fact that by far the majority of the 69 recommendations in the final report concern topics that have since become the competence of the (linguistic) Communities, the question is not merely whether the federal government – which commissioned the Round Tables – is willing to lend its support to the report, but now also whether the Communities are prepared to do so, given that they are not bound by the result of an initiative that was launched by the federal government.

In order to move the debate along, and above all in order not to lose the momentum of the Round Tables while awaiting the political follow-up, we came up with the idea of asking around thirty specialists to give their honest opinion about the contents of the final report. This volume contains their responses, and the authors are all, directly or indirectly, closely involved in the topic of interculturalism. Some of them claim membership in a religious or philosophical grouping, but that was in no way a prerequisite for contributing to this volume. Their reactions are printed here in full without modification or editorial intervention. The result is a collection of diverse reflections that sometimes focus on a specific issue, and sometimes give voice to more general perceptions.

Is accommodation desirable, and if so, what is the norm? Three points of view

By way of a summary, it could be said that there are three points of view running through the responses: for the first group of authors, the integration of new minorities must be carried out first and foremost in accordance with the fundamental rules of our society, for that is the price of respect for diversity. At the other end of the spectrum is the view that addresses the question of how to deal fairly with the new ethnic and cultural diversity from the perspective that there is such a thing as a right to cultural identity and that in seeking a (new) balance between the legal principles of the majority society and the complaints of more recent minorities is a collective responsibility that must

take that right as the measuring stick for that quest; in other words, there are no acquired rights on the part of the majority. Somewhere between those two positions – and more or less related to the first standpoint – is the vision that, while manifesting an openness to renewal, does not wish to allow for that to take place at the expense of what has emerged historically; thus it offers its own justification: compromises which resulted from tough negotiations at the time are not simply to be swept aside. Examples of such historic compromises are, in this country, the freedom of education, the recognition of religions or, more recently, the law governing public burial places. All three standpoints are defended here, without giving priority to any one of them.

The table of contents – brief commentary

A considerable number of authors have opted not to take sides themselves in relation to the question of ‘interculturalism’ but present themselves first of all as great supporters of the *working method* for which the signatories of the final report of the Round Tables on Interculturalism had opted (these articles are found in Part Two). Five thematic committees sought, for several months, to collect as many testimonies as possible from people and experts who could tell them where they considered the most important problems to lie, and where the policy priorities should be. The process, in other words, was an empirical one. The result was a gathering of data for the sectors of (1) education, (2) work and employment, (3) governance, (4) housing and health care (goods and services); and (5) culture and the media, including civil society associations. A synthesis was then made of the data gathered, and only then could the actual work of reflection within the Steering Committee begin. On the basis of the empirical data, a list of priorities was drawn up, and the committee then proceeded to build on the data and draw up 69 concrete policy recommendations.

The authors in this volume who were in favour of this somewhat *ad hoc* way of working were doubtless right: the result of the reflection carried out and the 69 recommendations are not to be read as dictates, but rather as an example of proactive thinking on questions of sustainable coexistence in a pluralist context. Honesty demands that we admit that a different composition of the Steering Committee would have led to a different list of priorities.

A separate chapter in the volume is reserved for authors from abroad (Part One). What strikes the reader immediately in reading their reactions to the final report of the Round Tables on Interculturalism is their lesser familiarity with the Belgian context. The emphasis is thus more on the intrinsic value they see in the process of bringing people of vastly different approaches together with a relatively open mandate to come up with ideas to promote peaceful coexistence of various groups and cultures in Belgium. All foreign authors look with admiration at the result and would wish to see a similar process in their home countries. But the opposite is also true – perhaps we need to dare to be more open to foreign experiences and experiments. On 14 August 2012, the Senate of

the City of Hamburg recognised that the government had succeeded, after six years of negotiations, to reach an agreement with the city's Islamic communities and the Alawite community on a number of very practical matters. Thus, among other things, Muslims received three paid holidays, greater flexibility was introduced into the regulations governing burials, the value of religious education and in particular of Islam was emphasized, and the principle that freedom of religion also applied to civil servants was affirmed. The text of the covenant is for now available only in German ('Verträgen Hamburgs mit den muslimischen Verbänden und der Alevitischen Gemeinde'). It has yet to be ratified by Parliament, but in the meantime various other German cities have also show an interest and willingness to negotiate similar accords with their local religious minorities. It is at any rate reassuring that the work done by the Round Tables on Interculturalism, dismissed by some in this country as too progressive, has in the meantime made an impact on our neighbours, which are considering similar measures for the protection of the religious and philosophical diversity.

There are two other types of contributions included in this volume: a number of authors opted to take a *thematic* focus, concentrating on a given issue or problem (in Part Three), either because they wish to take a critical stance about the work done by the Standing Committee, or on the contrary because they fully support the position in question. They speak entirely from their own area of expertise, and thus the arguments may sometimes seem a bit sharp. Finally, at the back of the volume there are a number of *testimonies* (Part Four), articles by authors who for years now have been engaged in the struggle for a more just society, one in which there is room for diversity and there are prospects offered to newcomers and minorities. The testimonies are not so much about the latest events as about the authors' recollections of the struggles in which they had taken part. These accounts make it even clearer that the task assumed by the Standing Committee of the Round Tables cannot be seen in isolation from the pioneering work of authors who have, since the 1980s, deplored the structural disadvantage faced by specific groups in our society, and have pointed to the real dangers this poses to social cohesion and thus also to the future of our society.

At the beginning of the volume, we gave the word to Edouard Delruelle (Introduction). At the time he was the rapporteur for a working group that did very similar work to what the Steering Committee of the Round Tables has since produced. It was similarly commissioned by the federal government. The working group, known as the 'Commission for Intercultural Dialogue', completed its 'Report of the Commission for Intercultural Dialogue' in 2005. In a sense, the Round Tables can be seen as a follow-up on the activities of that Commission. They used a different working method, and so the two reports read as two very different documents, but in terms of contents they are complementary. The first author included in this volume is the author of that Commis-

sion's report, which makes him ideally suited to making the link to the background behind the Round Tables.

It is of course up to the reader to judge which contributions in the volume are of greatest interest, since each article is written with the aim of providing readers with arguments that featured in the debate about the pros and cons of an intercultural vision of society. In essence the discussion has to do with the opportunities offered to newcomers and new minorities, and how to safeguard them. Whether the project uses the 'interculturalism' label or another term is only of very secondary interest.

If one takes the time to read the final report of the Round Tables on Interculturalism carefully, one will notice that the document is not marked by what critics at the time dismissed as 'western values relativism' (Mia Doornaert, *De Standaard*, 22 November 2010) but, on the contrary, by the values – non-discrimination, separation of Church and State, State neutrality and freedom of religion and belief – that contribute to a pluralist society which seeks to integrate everyone and respect their own identities. Most of the authors in this volume agree with the latter statement, even though they differ amongst themselves, at times quite fundamentally, as regards the way in which that interpretation is best put into practice.

Marie-Claire FOBLETS

Max Planck Society; Katholieke Universiteit Leuven